

Սարգսի Արքեպս.— Ի փոխանակ սիրաշահելոյ ղերիտասարգս եւ զսահմանադրականս զրդոէին յաւէտ ղխոովութիւն ազգային եւ ղերկպառակութիւն, մինչեւ ստիպել ղՍարգիս տալ զհրաժարական իւր ի Պատրիարքութենէ, ընդ որ հաճեցաւ Օսմ. Կայսերական Կառավարութիւն:

Կազմեցաւ Յանձնաժողով յատուկ ընդ նախագահութեամբ Ստեփան Եպս.— Ի Առաջնորդի վիճակին Նիկոմիտիոյ, որ ապա եղեւ տեղապահ պատրիարքական: Մինչ չարունակէր յանձնաժողովն ղխորհրդակցութիւն եւ ղվերաքննութիւն Ազգ. Սահմանադրութեան ի Բ. Դրան, սկսեալ ի 17-23էն Հոկտեմբերի, արձակեցաւ Սարգիս Արքեպս. ի պատրիարքութենէ:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՅ ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊՍ.— Ի ԴՐՈՒՍԱ
ԵՒ ՍԱԿՍ ԱՅԼՈՅ ԱՆՅԻՑ.

Հայք վիճակայինք Պրուսայու թախանձել թախանձէին զպսակեալ ղթեմակալ եպիսկոպոս իւրեանց ղՏ. Գէորգ երբեմն պատրիարք վերադառնալ ի Պրուսա, եւ առ տեղեալ մխիթարել անձամբ եւ ներկայութեամբ իւրով ղկարօտակէզ ժողովուրդ, թէպէտ ղիջեալ ի թախանձանս նոցա առաքէր ղփոխանորդս, որպէս եւ յառաջ քան ղամիսս ոչ սակաւս առաքեալ էր ի Պրուսա ղձեռնաստուն աշակերտ իւր ի փոխանորդ ինքեան առ ի հովել եւ մխիթարել ղՀայս:

Յաճախէին խնդրադրութիւնք, հանրադրութիւնք, նամակք պաշտօնականք եւ միջնորդք առ Տ. Գէորգ Արքեպս. եւ հրաւիրէին ի Պրուսա, եւ սա խոստանայր զալ ի պատեհ ժամանակի: Որ եւ ոչ անագանեցաւ:

Քանզի առթիւ ազգային յուզմանց, խռովութեանց եւ յարձակմանց խնդրէր Օսմ. Կառավարութիւն ղպարագլուխս երիտասարդաց սահմանադրականաց տալ ձերբակալել եւ արկանել ի բանտ, իսկ Տ. Գէորգ Արքեպս. ի միոյ կողմանէ խնդրէր ի Պատրիարքէ եւ յանդամոց Ազգ. վարչութեան ղզուշանալ յազգային խռովութեանց եւ յերկպառակութեանց, ոչ հալածել զոք, եւ ի միւսմէ կողմանէ պաշտպանէր ղերիտասարգս առաջի նախարարաց կարեւորաց, միջնորդէր յազատութիւն պարագլխոց, որոց ղհետ պնդեալ էր ոստիկանութիւն: Եւ յաջողէր ղարարեցունել ղկառավարական հետապնդութիւնս եւ ղհալածանս:

Վասն որոյ հրաւիրեաց ղկասկածունս կառավարութեան եւ ղխաւորացն նախարարաց, որոց նպաստէին եւ ամբաստանութիւնք ամիրայիցն հակառակորդաց եւ ալոց: Եւ յաւուր միում ի տեսակ-

ցել Գէորգայ ընդ բարեկամի իւրոյ Նամըզ փաշայի նորընտիր պաշտօնէի պատերազմական դործոց, անպատրուակ իմն բանիւք պարզէ Նամըզ փաշայ զամբաստանութիւնս յաճախեալս զԳէորգայ առ Ալի փաշայ մեծ — եպարքոս, եւ առ այլ նախարարս ոմանս, եւ եթէ համարեն զինքն զԳէորգ գրգռիչ եւ պարագլուխ երիտասարդաց եւ սահմանադրականաց, միանդամայն խրախուսիչ ազգային խռովութեան, եւ՝ ի մի բան՝ տայ խորհուրդ ի դիմաց Ալի փաշայի՝ երթալ ի Պրուսա համաձայն խնդրանաց վիճակայնոցն, եւ ազատել զանձն ի տարապարտ կռակածանաց եւ յամբաստանութեանց: Եւ Գէորգ ընտրեալ ինքնին զփոքրագոյն յերկուց չարեաց, որոչէ հեռանալ աստի ի Կ. Պօլսոյ եւ երթալ ի Պրուսա:

Ուստի ժամ եւ առիթ բարեպատեհ համարեալ զվերջին հանրադիր եւ զթախանձանս Հայոց Պրուսայու՝ առաքեալ ի Պրուսայէ ի ձեռն Խորէն աւագ քահանայի ի 25ն Սեպտեմբերի 1861 ամի սկսաւ տեսանել զպատրաստութիւն կարեւոր, մինչ խռովութիւնք չարութեանքն եւ ծանրանային, եւ Սարգիս Արքեպս. հրաժարեալ էր:

Յետ երկուց աւուրց արձակման Տ. Սարգսի ի Պատրիարքութեանէ, ի 25ն Հոկտեմբերի շրջեցաւ Գէորգ Արքեպս. ի մնաք բարեաւ առ հռչակաւոր Ալի փաշայ եւ առ այլ նախարարս ոմանս:

Իսկ յ30 ամսոյն ել ի ճանապարհ եւ մեկնեցաւ ի Կ. Պօլսոյ: Ի յաջորդ աւուր եմօւտ ի քաղաքն Պրուսա հանդիսիւ մեծաւ:

Ուրախացաւ ժողովուրդ յուրախութիւն մեծ, եւ սկսաւ ոգեւորութեամբ իմն յաճախել յաղօթս եւ ի ս. եկեղեցի:

Յետ լրանալոյ այցելութեանց եւ փոխադարձիցն առ կուսակալ, առ դատաւոր, առ օսմանեան աւագանի, առ հիւպատոս Անդղիոյ, Գաղղիոյ, Իտալիոյ, Ռուսիոյ, Յունաց եւ Պարսից, սկսաւ Տ. Գէորգ Արքեպս. լրացուցանել զժողովականս Ազգ. Վարչութեան նորոգ ընտրութեամբ, հետեւել պայծառութեան եւ պիտոյից եկեղեցւոյ եւ դպրոցաց, վերհաստատեաց ի նորոյ եւ ընդարձակեաց զնոր կանոն բարեկարգութեան նշանադրութեան, հարսանեաց, Հիւանդանոցի եւ Վարչութեան:

Կասեցոյց եւ դադարեցոյց ի նորոյ զխլրտմունս լութեականութեան ի Հայս:

Յաւել զպարծանս Հայոց Պրուսայու ներկայութեամբ եւ կարգադրութեամբ իւրով ի գալն օդոստ. Սուլթան Ապտ-Իւլ-Ազիզ Կաջսեր յայցելութիւն եւ յուխտ դամբարանի Օսմանայ ի Պրուսա յաւուր Աւագ Երեքշաբթի յ3ն Ապրիլի 1862 թ. զոր դիմաւորեցին հանդիսիւ մեծաւ եւ երգեցողութեամբ մանկանց դպրոցականաց հանդերձ կրօնական պատրաստութեամբք ըստ իւրաքանչիւր Ազ-

գաց եւ Կրօնից յԱթըճըլար, եկեալ ի Կէմլէյիկէ: Ուղեկցէին կայսեր Ֆուատ փաշայ մեծ եպարքոս եւ Մէհմէտ Ալի փաշայ նախարար ծովային գործոց: Յ՛ն ամսոյն վերադարձաւ Սուլթան ի Կ. Պօլիս: Վեհ. Սուլթան բնակեցաւ ի Հիւնփարփէօշկիւ անուանեալ բնակարանի շինելոյ հրամանաւ բարեյիշատակ Սուլթան Մէհմէտի ի ձեռն Հայկազն ճարտարապետի եւ արհեստաւորաց յընթացս երկուց-երից եօթնեկաց ի բարձրադիր եւ ի գեղեցկատեսիլ տեղւոյջ ի հիւսիսային լանջս լեռնաշղթայի Ողիմպեայ - Քէշիշ թաղ:

Կամեցեալ Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի վերանորոգել ըստ կարեւորութեանն զս. Աստուածածին եկեղեցի Հայոց, առիթ բարեպատեհ կալաւ վերաշինել եւ սլաշառացուցանել զձախակողմեան կից եկեղեցի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որում անուանեն Պրուսացիք Սեղանատուն: Ըստ որում երբեմն լեալ է գերեզմանատուն գրեթէ առնթեր փոքու եկեղեցւոյն այնորիկ եւ առ նովաւ սեղանատուն առանց ծածկոցի, ուր, որպէս պատմէին ծերագոյն անձիք գիտակը եւ ականատեսք, ըստ զաւառական եւ հայկական սովորութեանց՝ վայելէին զկերակուր, կամ հաց ընդ պանրոյ կամ ընդ ձիթապտղոյ ըստ պահոց եւ ըստ ուտեաց, հանդերձ ըմպելեօք: Բաժանէին անդ զմատաղս աղքատաց եւ ի Տաղաւարս դնէին զսեղանս հասարակաց: Էին անդ՝ որպէս եւ ի զաւթի եկեղեցւոյ մեծի՝ գերեզմանք ոմանց Առաջնորդաց Պրուսայու՝ Սուքիասայ, Գէորգայ երբեմն պատրիարքի, եւ այլոց:

Ի քանդել Պողոս Եպս.-ի Քարաքոչեան Առաջնորդի միացեալ վիճակաց Պրուսայու եւ Արմաշու գիւղերիկ եկեղեցի շինեալն յեղիազար Եպս.-է (ապա Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց, արդեամբք եւ ծախիւք Ս. Երուսաղէմի՝ ուր աղօթել միայն ունէին Հայկ Պրուսացիք՝ որպէս եւ տուեալ էին առ Եղիազար զստորագրութիւն) յանուն ս. Աստուածածնի ի նմին իսկ տեղւոջ՝ յաւելեալ շինել յաջակողմն զառանձին եկեղեցի փոքր յանուն Ս. Կուսի ի պէտս կանանց եւ Աւագանի Մկրտութեան, եւ ի ձախակողմն կցեալ զՍեղանատուն, ծածկէ եւ զՍեղանատուն տանեօք, եւ հաստատէ զսեղան յանուն Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի, ուր եւ կանգնեն արք, մինչ աջակողմեանն եկեղեցի յատկացեալ էր կանանց եւ Մկրտութեան, որպէս յիշեցաք: Չեւ էր յրացուցեալ Պողոսի զշինութիւնդ, Մահմէտականք հրճիգ լեալ զգիշերայն ալրեն, եւ Պողոս ի նորոյ վերաշինէ (1749-6) յաւելեալ զբազում ծախս յերկրորդ շինութեան եւ ի կաշառել զաղբեցիկ անձինս: Փոխադրէ եւ զգերեզմանատուն Հայոց ի տեղին որում ասեն զարդին Չամլըմա, եւ է վայրդ բարձրագիր եւ օղասուն արտաքոյ քաղաքին յարեւելեան կողմն մերձ յԸշըզլար եւ

ի ստորոտս Քէշիշ-Դաղ լերին :

Արդ ի 22ն Յունիսի (1862) առեալ ի վայր զխախտւոտ եւ զհին շինուած եւ զորմունսսս . Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, ընդարձակեաց սակաւուք ըստ լայնութեան, եւ ի նորոյ կառոյց զեկեղեցի գեղեցկաշէն եւ պայծառ, զոր եւ աւարտեաց ի 25ն Օգոստոսի : Ի յաջորդ առուր կատարեաց զմեծահանդէս օծումն նորաշէն մասանց եկեղեցւոյ :

Ի շինութիւն եկեղեցւոյդ ծախսեցան զոսմարք իբր 53541 դհ . եւ 10 ստակ յարգեանց եկեղեցւոյ եւ ի նպաստից Հայոց Պրուսայու :

Ի սմին եկեղեցւոյ ամփոփեաց մերձ յարեւմտեան դռնն զոմանս գերեզմանս Առաջնորդաց Հայոց Պրուսայու փոխադրեալ ի ներքին զաւթէ մեծի եկեղեցւոյ, եւ այսպէս ի միում վայրի հաստատեցան գերեզմանք Եպիսկոպոսաց եւ Առաջնորդաց վախճանելոյց ի Պրուսա :

Անուանը են ամփոփելոցն ի գերեզմանսն :

– Ներսէս Եպիսկոպոս Կ. Պօլսեցի, երբեմն պատրիարք, Առաջնորդ (†ՌՁԸ) :

– Սուքիաս Եպս. Եւդոկիացի, Առաջնորդ (†ՌՃՁԸ) :

– Անտօն Եպս. Պրուսացի (†ՌՃՀԶ) :

– Գաբրիէլ Եպս. Առաջնորդ (†ՌՄ) : Եւ

– Գէորգ Եպս. Խաբանստանցի, Նուիրակ Ս. Էջմիածնի, երբեմն Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, Առաջնորդ Պրուսայու (†ՈՄԵ) :

Ի կառուցանելն Տ. Գէորգայ Արքեպս. –ի գոյն զայս զեկեղեցի, ի 13ն Յունիսի (1862), ոմանք յայլազգեաց մահմէտականաց ընդ բազմութեան կրօնական ուսանողաց (սօֆթա) յարձակեալ զմիջառուրք ի վերայ նորաշէն մետաքսազործարանի առն ուրումն Պապական Հայոց Քրմդեան մականուանելոյ, փլուզանն, միանգամայն այրեն զգործարանն առարկեալ՝ զի հաստատեալ է ի սնարս եւ կից օսմանեան գերեզմանատան, զորմէ էր վէճ, եւ Քրմդեան բռնարարէն զնուիրական վայրդ Մահմէտականաց պաշտպանութեամբ դադրեալն հիւպատոսի եւ առթէր այսպէս զգրգոմունս :

Վասն որոյ գաղտնի իմն թելադրութեամբ եւ տարաձայնութեամբ պապական հիւպատոսի տարածեցին զահ եւ զերկիւղ մեծ ի Հայս եւ ի համայն քրիստոնեայս, իբր զի Մահմէտականք զրդոեալ են եւ կոտորեսցեն զքրիստոնեայս, ըստ որոց հեռադրեալ էին եւ պապական հիւպատոսք եւրոպականք ի Կ. Պօլիս եւ ինդրեալ զգինւորս :

Տ. Գէորգ Արքեպս. փորձառութեամբ իւրով գիտացեալ զիւրանադիտական խաղս նիւթեալս յարտաքինոց՝ պառնուիրեաց Հայոց անփոյթ լինել եւ մի՛ երկնչել յումեքէ . միանգամայն երաց զմեծ

զբոռնս Առաջնորդարանի եւ եթող այնպէս ի գիշերի: Մերժեաց եւ զթերադրութիւնս ոմանց հիւպատոսաց եւ Հայոց պապականաց:

Ընդ այս հաւանեալ յոյժ եւ գոհ լեալ կուսակալ փաշայի, նըռիրեաց Տ. Գէորգայ Արքեպս.—ի ղերախտագիտական զզգացմունս եւ զպաշտպանութիւն զօրաց իւրոց, որպէս եւ հիւպատոս անդղիական ի դիմաց բրիտանական կառավարութեան, եւ Կեդրոնական Օսմանեան Կառավարութիւն Կ. Պօլսոյ յայտնեաց զյատուկ յատուկ զչնորհակալութիւնս, գովելով զխոհեմութիւն, զհեռատեսութիւն եւ զհաւատարմութիւն սորա:

Յաւուրս յայտնիկ յուզեալ էին երիտասարդք եւ սահմանադրականք ի Կ. Պօլիս զնոր խռովութիւնս եւ խնդրէին ի Գէորգայ Արքեպս.—է զպաշտպանութիւն, որ պախարակէր զխռովաութիւն շարժմունսն, եւ ոչ իսկ տայր պատասխանի, իսկ ի լն օգոստոսի ամբոխ բաղում հաւաքեալ փակեցին զզբոռնս Պատրիարքարանի առ ի ազատել եւ զՍահմանադրութիւն ազգային, արտաքսեալ անտի եւ զՏեղապահն Պատրիարքական՝ զՏ. Ստեփաննոս Եպս. Առաջնորդ նիկիովդայ: Եւ հազիւ ուրեմն յՅն սոյն ամսոյն եկն ոստիկանապետ նախարարն եւ ի ձեռն դարբնոյ երաց զզբոռնս Պատրիարքարանի:

Վշտանայր սա յանցիցդ անցելոց, եւ գտանէր զմխիթարութիւն իւր յաճախեալ եւ զբաղեալ ի վիճակային գործս իւր եւ իշխանութիւնս:

Իսկ զձեռնասուն աշակերտս իւր եւ զփոխանորդ առաքէր յաճախ ի գիւղօրայս վիճակի իւրոյ առ ի հովուել եւ մխիթարել զժողովուրդ քարոզութեամբք, հոգալ զպիտոյից եկեղեցեաց եւ դպրոցաց, զկառավարութենէ ժողովրդեան եւ զարտաքին յարաբերութեանց ընդ պաշտօնեայս Օսմանցիս եւ ընդ Կառավարութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

ՅԱՂԱՔՍ ՄԵՇԻ ՀՐԿԻՋՈՒԹԵԱՆ ՊՐՈՒՍԱՅՈՒ.

Պ. Մատթէոս Գապաքճեան ի փորձս հակառակութեան եւ ջանից իւրոց որ ընդ դէմ Գէորգայ եւ առ ի հրապուրել զՀայս յիւր կողմն գուն զործէր նախ հաստատել զմի եկեղեցի յԱզգային Հիւանդանոցի ի Չօպան—պէյ թաղ առ ստորոտով լուսնաշղթայի ի վերին եզերս քաղաքի յարեւելեան—հարաւ կոյս, որ եւ սակաւօր հեռի գտանի ի ս. Եկեղեցւոյ: Ի տեղւոջն յայնմիկ ունէր նա մերձ Հիւանդանոցի զբնակարան եւ զմետաքսագործարան, որպէս եւ մեծամասնութիւն տանց տեղւոյն այնորիկ էր Հայոց: Եւ քանզի գտանի վայրը որպէս ի վերին ծայրի քաղաքէ եւ առ սովորական ճանապարհաւ Չամլըճա գերեզմանատան Հայոց, այսու կարէր Գապաքճեան

հրապուրել զմեծամասնութիւն Հայոց քաղաքին, միանգամայն խոստանայր, զի զոյգ ընդ շինութեան նորոյ եկեղեցւոյ յաւելցէ անդ եւ զգերեզմանատուն նոր, որով եւ կարճեացէ մաղձօք զգթուարութիւնս երթեւեկութեանց :

Երկրորդ ջան եւ նպատակ նորա էր շինել զմի փռատուն հացագործի մերձ Ծաղկոց-Դպրոցի առ վերին եզերբ կէօյ-Դէրէ ձորոյ ի շարս տանց, մինչ ի վերին կողմ եկեղեցւոյ ի վերին սահմանի ձիթաստանի էին եւ այլ փռատունք մերձաւորադոյնք միմեանց յայլ եւ այլ թաղս, թո՛ղ յիշել զշուկայն Սէք-Պաշը, որ եւ մերձաւորագոյն էր եկեղեցւոյ, որպէս եւ կեդրոնի թաղից Հայոց :

Տ. Գէորգ Արքեպ. ոչ տայր թոյլ ումեք եւ ոչ Մատթէոսի մըտաբերել անգամ զշինութիւն եկեղեցւոյ երկրորդի ի Հիւանդանոցի, գիտելով քաջ՝ զի առաւելութիւն եկեղեցեաց յաճախ առթէ զխռովութիւնս, զերկպառակութիւնս եւ զԱռաջնորդական կռիւս, արդելոյր եւ զշինութիւն փռատան մերձ Ծաղկոցի եւ տանց Հայոց, առարկեալ իրաւամբ զլիտանգն մեծ, եւ զաննշան շահս եւ զպէտս, համեմատութեամբ առաւելութեան ծախուց շինուածոյ եւ այլոց, թո՛ղ զանապահովութիւն :

Ի վերայ այս ամենայնի, ուր ուրեմն եգիտ Գապաքճեան զգամանակ յարմար ի բացակայութեան Տ. Գէորգայ Արքեպս. — ի յաւուրս Պատրիարքութեան նորա, հրապուրեաց ճարտարամտութեամբ իւրով եւ լեզուանութեամբ զմեծամասնութիւն անգամոց Ազգային Վարչութեան եւ զՍարգիս Եպս. զԴէտն՝ զայրն անփորձ եւ անհմուտ, ետ շինել ափյափոյ զփռատուն յազգային կալուած իւր շահաբեր մերձ Ծաղկոցի եւ կից տանց՝ ի նեղ փողոցի՝ առանց բաժանելոյ զփռատունն քարուկրեայ որմով ի տանէ որ ի ձախակողմն, որ եւ պատճառէր ի նորոյ զմեծ ծախս :

Փոքր միւս եւս յաջողէր նմա ապաքէն կառուցանել եւ զերկրորդ եկեղեցի յաւուրս կառավարութեան Դէտ Սարգիս Եպս. — ի՛նքն ոչ ծագէին գթուարութիւնք դրամականք, որում ոչ բաւէին միջոցք եկեղեցւոյ եւ Հայոց քաղաքին, թէպէտ Մատթէոս ջանայր տալ շինել տոկոսաւոր փոխառութեամբ եւ պարտուք, այլ ի նանիր վաստակէր :

Եւ ահա այս այս պատճառ եղեւ եւ յաւել զաղէտ մեծ եւ զսոսկալի ընդ երէկս զիններորդ ժամու 77ն Սեպտեմբերի 1863 թ. յաւուր շարաթու :

Վերանորոգեալ էր ներքին մասն եւ յատուկ փռան, յետ որոյ վառէր Առնաւուտ (քրիստոնեայ) վարձակալն ի 24 ժամուց հետէ առ ի ջերմացուցանել եւ պատրաստել զաղիւսապատ յատակ փռան,

որով տապալադին ջերմութիւն ծխնելուդի ներդործեալ փայտեայ տանն հնոց կից եղելոյ՝ լուցեալ բորբոքէ զնա մերձ ի տանիսն, եւ փթթել ահան բոցավառեալ տուն՝ իբրեւ զշանթա արծակէ զկայծա եւ տարածի հուրն ի շրջակայ եւ ի հանդիպակաց տունս խիտս ի նեղ եւ յանձուկ անկիւնաւոր փողոցի: Մանաւանդ ի նմին իսկ ժամու յանակնկալս յարեաւ եւ միացաւ հողմն սաստկաշունչ եւ խառն ի հիւսիսոյ եւ յարեւելից բաժանեաց զհուրն բոցավառ ի բաղում թեւս ի նեղ եւ յանձուկ փողոցս հայարնակս, էանց անդամ յայնկոյս ձորոյն Կէօք-Դէրէի, որոյ լայնութիւն առաւել էր քան զ300-400 կանգուն: Խափանեցան ճանապարհք եւ անցք, եւ դժուարութիւնք յաճախէին մի զկնի միոյ:

Այն ինչ բորբոքէր տունն առաջին ընդ փռան, զոր տեսաք յԱռաջնորդարանէ, զիմեաց Տ. Գէորգ Արքեպս. ի փոստուն, հասին ջրհան եւ ջրհանկիրք եկեղեցւոյ, առատ էր ջուր, այլ անտէն պատուեցան կաշեայ խողովակք ջրհանի մեծի, ջրհանն փոքր էր ի վերաշինութեան: Եւ մինչ ոստոստեալ տարածէր եւ ընդարձակէր հուրն սոսկալի զթեւս իւր ի վայր եւ ի վեր կոյս առ եղբր ձորոյ եւ ի ներքս, որպէս եւ յայնկոյս ձորոյն բորբոքեալ էր զտունս անակընունելի իմն արագութեամբ եւ ուղղութեամբ, այլ իւրաքանչիւր անկեալ ի սարսափ նոր եւ ի տաղնապ դառն, փութայր ազատել զկարեւոր կահս տան, զանձն եւ զիւրայինս: Թողցուք յիշել, զի Պրուսացիք՝ բացի ջրհանկրաց՝ անփորձ էին ի դործս եւ ի պէտս հըրջիշականս, թէպէտ էր ջուր առատ եւ մեծ աւազան եկեղեցւոյ մընայր լի ջրով: Զայս աւազան քառակուսի իբր հինգ հինգ կանգնով բոս լայնութեան եւ երկարութեան ընդ խորութեանն ետ շինել Տ. Գէորգ Արքեպս. յերկրորդ ամի Առաջնորդութեան իւրոյ (1847) ի պէտս եւ ընդ դէմ հրկիզութեան, ծախսել զ14330 դհ. եւ 20 բրջ նուիրանօք ժողովրդեան: Ի կողմն փողոցի եղեալ էր — զաղբիւր եւ զծորակս մեծս:

Այսպէս ուրեմն բազմօք ճիւղաւորեալ հրոյ ի տարանջատ վայրըս անդամ, չփոթեցոյց զհայս, միանգամայն զհամայն բնակիչս եւ զկառավարութիւն: Տ. Գէորգ Արքեպս. զիմեաց ի ս. եկեղեցի ի բորբոքեն Ծաղկոցի եւ տանց որ հանդէպ եկեղեցւոյ եւ մեծի Նուիրակատան յարեւելեան կողմն (զառաջեաւ եկեղեցւոյ) առ փողոցաւ: Այլ ի նանիր էին ջանք իւր, զի ոչ էին ջրհանք, պակասէին կարեւոր գործիք եւ հրչէջք, խառնաշունչ հողմն յարուցանէր աստ եւ անդ զհրճիգութիւնս մինչեւ պաշարել զկարեւոր փողոցովք եւ խափանել զանցս իսպառ, եւ բաղումք փութային ի փախուստ եւ մազապուրծ ճո-

ղոսկրէին զանձինս ի հրկիզութենէ, որպէս եւ Տ. Գէորգ Արքեպս. երիցս անկաւ ի վտանգս հրկիզութեան, մի անգամ անկեալ կայծ ի փառահեղ մօրուսն եւ ի հանդերձսն :

Իսկ յորժամ երեկոյացաւ, եւ ճանապարհք խափանեցան, ահ պատեաց զամենեանն եւ սկսան այր իւրաքանչիւր դիմել ի վերին եղերս քաղաքի առ ստորոտովք լերանց, ի բացօթեայ վայրս, եւ ի պարտէզս, զի արագասլաց հուրն սպառնայր լափել կլանել ոչ միայն զէնս, զքնակարանս, զխանութս, այլ եւ զմարդիկ, որպէս դիտեմք զբազումս՝ որք հազիւ փրկեցին զանձինս արտաքին օգնութեամբ, ըստ որում կառավարութիւն ձեռնարկեալ էր ի հետազօտութիւնս տեսեալ զբազմալտանդ արդիւնս հրկիզութեան :

Անդ էր տեսանել զսոսկալի տաղնապ ժողովրդեան, զվայնասուն եւ զկականս մանկանց եւ կանանց, զորոտալիւր աղաղակս արանց, զչառաչիւն եւ զշնորհալից այրումն շինուածոց, զդղրդիւնս կործանման հրկիզելոց եւ աւերակաց, զբոցալեզու ծառակերպ սիւնս հրկիզութեանց, զթանձր եւ զյորդարուղի ծաւալումն ծխոյ եւ զհեղձուցիչ դարչահոտութիւնս տարածեալս սաստկաշունչ հողմով :

Մինչեւ ցեօթներորդ ժամ կէս դիշերոյ ոչ ոք համարձակէր այլ եւս դիմադրել հրկիզութեան : Զայսու միջոցաւ դադարեցաւ հողմն խառնաշունչ, վերին կողմն հրոյ յետ լափելոյ զեկեղեցի ս. Աստուածածնի, զԱռաջնորդարան, զգլորոցս հանդերձ այլովքն եւ շրջակայիւք՝ հասեալ ի պարտէզս եւ ի պարտիզաւոր տունս՝ զկայ էառ, ի ներքին կողմն այրեալ զամենայն զոր ինչ եղիտ ի թաղսն Սէք-Պաշի, Ժամ-Էօմի, Գարա-աղան, Սափալ-տօֆէն, Միւսիւ-Էօմիւ, Զաքալ-չէշմէ, Աք-Խօգուշու, եւ այլն եւ այլն : Մզկիթն Սէթ-Պաշույ եւ լայնադէր վայրք ինչ արգելեն զհուրն յուսահատ ջանիւք մահմէտական բնակչաց ընդ Հայոց՝ օժանդակութեամբ կառավարութեան եւ ջրահանաց . շիջուցին եւ զայլ կողմանս ի վերին եւ ի ներքին սահմանս եւ յայնկոյս ձորոյ՝ այսպիսեօք ջանիւք եւ օժանդակութեամբ պարտիզաց որ ի տունս տունս : Էր դիշերային ժամ ութերորդ յորժամ դադարեցաւ հուրն իսպառ, եւ թանձր ծուխ աւերակաց միայն շարունակէր :

Այրեցան Ս. Եկեղեցի Հայոց, Հին եւ Նոր Առաջնորդարանք, Ծաղկոց եւ Դպրոցք Ս. Պօղոսեան եւ Ս. Հռիփսիմեան, Ժամարարատուն, Նուիրակատուն, Ժամակոչատուն, մթերանոցք եկեղեցւոյ, մոմատուն, տունք Հայոց եւ այլոց ոմանց յօտարազգեաց առաւել քան զհինգ հարիւր վեց (506) ընդ խանութից սակաւուց (իբր 30), եկեղեցի եւ գլորոց Հայոց պապականաց (ի Զաթալ-չէշմէ թաղի), երկու փոքրիկ աղօթատունք մահմէտականաց, եւ մետաքսագործա-

րանք փոքրուեց: Մնային զերծ ի հրոյ իբր երեք հարիւր տունք Հայոց յայլ եւ այլ թաղս, ի վերին եւ ի ստորին կողմանս քաղաքի, որպէս եւ յայնկոյս ձորոյ: Շրջեցան ի մոխիր թաղքն ժամ-էօնիւ, Գարաղաջ (Գարա-Աղաջ), Սաֆալ-տէօֆէն, Էշրէֆիլէր, Սէք-Պաշը, Զաքալ-չէշմէ, Աք-Եօգուշու, Պահմալար, մի մասն Քիւչիւք-մէ-զարլըֆի եւ այլոց:

Ի լուսանալ առաւօտու, այր իւրաքանչիւր խնդրէր եւ ժողովէր աստի եւ անդի զընտանիս իւր եւ զմանկունս. որպէս եւ կանայք զարս իւրեանց, զծնողսն, զեղբարս, զքորս, լոյին դառնապէս տեսեալ զաճիւնս եւ զաւերակս տանց, մանաւանդ զպրօցաց եւ Ս. Եկեղեցւոյ, զթափրանալն յընչից եւ ի ստացուածոյ իւրեանց, միանգամայն յանհրաժեշտ պիտոյիցն կենսականաց՝ մթերեալ առթիւ յառաջակայ ձմեռան, կացեալ մնացեալ բազումք բոկոտն, բացազըլուիս եւ պատառոտուն հանդերձիւք: Պարզէր առաջի աչաց տեսարան աղէտալի՝ աղէխարչ եւ ողբալի:

Դառնութիւն աղետից եւ թշուառութեան սրտածմլիկ ծանրացեալ էր ի վերայ Հայոց առաւել քան զայլ բնակիչս:

Իսկ Տ. Գեորգ Արքեպս. յետ աստանդելոյ ի գիշերի, եւ սակաւիկ ինչ հանգիստ առեալ ի թաղաւորական շինփեար-ֆէօշիւ վաղ քաջ ընդ առաւօտս էջ ի քաղաքն եւ եկ ի տունս պ. Սարգսի Մարաշլեան որ յայնկոյս ձորոյ մերձ յԵրզնկը-Բէօքիւսիւ, հրաւիրեաց առ ինքն զկարեւոր անձինս եւ օգնութեամբ նահանգական կառավարութեան եւ կուսակալի՝ խնամ կալաւ նախ զաղքատաց եւ տեղաւորեաց զնոսա ի ձեռն յատուկ Մասնախմբոյ բաղկացելոյ յՕսմանցւոց եւ ի Հայոց ի տունս Հայոց եւ Օսմանցւոց եւ ի վրանըս տուեալս յարքունուստ: Եւ որոց էին աղքատեանք կամ բարեկամք ազատ մնացեալ ի հրկիզութենէ, ապաստանէին ի տանս նոցա: Ետ բաշխել աղքատաց զհաց եւ զգրամական նպաստս ինչ:

Մեծի գովութեան արժանի էին կարեկցութիւնք եւ ջանք կուսակալ փաշայի եւ կարեւոր քաղաքական պաշտօնակալաց եւ Օսմանեան աւագանւոյ, որք յաճախ դիմէին ինքնաբերաբար՝ ի ժամու եւ ի տարաժամու՝ առ Տ. Գեորգ Արքեպս. եւ աջակցէին նորին սրբազնութեան ի կարեւոր պէտս եւ ի տնօրէնութիւնս ի միխթարել զհրկիզեալս որչափ ներէին միջոցք:

Գրեաց նորին սրբազնութիւն զկարեւոր նամականի առ անձինս նշանաւորս ի Կ. Պօլիս, եւ ի մերձակայ վիճակս ոմանս, ընկալաւ զնպաստս, որովք հոգայր զառձեռն պիտոյից աղքատաց եւ զայլոց կարեւորութեանց աղգայնոց:

Անձուկ էր տունս պ. Սարգիս Մարաշլեան՝ առն բարեպաշտի եւ

հիւրասիրի, եւ անյարմար ի կազմել զԺողովս, վասն որոյ յետ կալոյ անդ զաւուրս երկոտասան, փոխադրեաց զքնակութիւն իւր Տ. Գէորգ Արքեպս. ի տուն քաղցրաձայն երաժշտի եւ շարականագիտի՝ պ. Յակոբ Պօտուրեանի, ի նմին իսկ թաղի: Եկաց մնաց անդ ցվերջ շինութեան Առաջնորդարանի:

Ետես զկարեւոր պատրաստութիւնս շինուածականս՝ առեալ ի փոխ աստի եւ անդի զքսան հազար դահեկանս, զի մի՛ մնացէ Ժողովուրդ Հայոց զուրկ յԱստուածապաշտութեանց եւ ի հոգեւոր մխիթարութեանց: Յետ շիջուցանելոյ զմնացորդ կայծս եւ զայրածս որ յորմունս եւ յորմնակալ գերանս, ետ ափյափոյ ծածկել միապաղաղ տանեօք զայրեցեալ եկեղեցիս Ս. Աստուածածնի, կից Ս. Լուսաւորչի եւ Ս. Կոյսի, որում ձեռնարկեաց յետ իններորդ աւուր մեծի հրկիզութեան ի 17ն Սեպտեմբերի, զոր եւ աւարտեալ՝ կանգնեաց զսեղանս եւ էօծ ի 29րդ աւուր ամսոյն ախօրիկ յաւուր Կիւրակէի:

Եւ այսու առթիւ խօսեցաւ Տ. Գէորգ Արքեպս. զքարոզ սրտառուչ եւ արտասուալից՝ առեալ զայս ի բնարան. «Ո՛ր տայր ի գլուխ իմ զՂուր, եւ յաչս իմ աղբիւրս արտասուաց» (Մարգ. Երեմ.): Ժողովուրդ եւ ինքն լային դառնապէս եւ հեկեկանօք՝ անիծեալ զհուրն եւ զպատճառս:

Յետ այսորիկ տնօրինեաց եւ զկողմն Ս. Լուսաւորչի յատկացոյց ի դպրոցս մանկանց առ ի ազատել զնոսս ի թափառականութեանց եւ ի յաճախելոյ ի վտանգաւոր վայրս: Սկսան մանկունք դասառութեանց՝ որչափ ներէին միջոցք եւ անձուկ վիճակ եկեղեցոյն:

Հաւանութեամբ երեւելեաց եւ ընդհանուր Ժողովոյ Հայոց Պրուսայու եւ առ ի վճարել զպարտս շինութեան առժամանակեայ ծածկոցի տանեաց եկեղեցւոյ եւ առ ի հոգալ զշինութիւն փոքու Առաջնորդարանի՝ Տ. Գէորգ Արքեպս. ետ վաճառել զարծաթի քրծուարս ամփոփեալս յայրեցեալ եկեղեցւոյ ի գանձատան ի վաղ ժամանակաց հետէ. —ըստ որում ոչ եղեւ հնար եւ ժամանակ ազատելոյ զպատկերս աւագ սեղանոյ, զխաչս, զարծաթեղէնս, զանօթս կարեւորս եւ զայլ ինչ, միահամուռ վառեալ էին՝ մինչ ջանային ազատութեան եկեղեցւոյ ի հրկիզութենէ, որ եւ երկիցս բորբոքեցաւ ի տանեաց եւ ազատեցաւ, իսկ յերրորդումն ձեռնթափ հեռացան Նորին Սրբազնութիւն եւ սակաւաթիւ աշխատաւորք՝ չըջապատեալ ի հրոյ, մինչեւ հազիւ գտանել զդուռն որ ի ներքոյ հնոյ Առաջնորդարանի, ընդ որ մաղապուրծ գերծեալ ելաք ի ձորն:

Ի 1ն Նոյեմբերի սկսաւ շինութեան ներկայ միայարկեան փոքու

Առաջնորդարանի ի նմին տեղւոյ այրեցեալ մեծի Առաջնորդարանի երկյարկանւոյ, ըստ որում անհրաժեշտ կարօտութիւն ստիպէր փութալ ի շինութիւն նորա ի պէտս բնակութեան Առաջնորդի եւ ի կառավարութիւն ազգային դործոց ի ձեռն ժողովոյ եւ այլոց:

Ի վերջին աւուրս դեկտեմբերի (24, յգշ., ի տօնի Ս. Ստեփաննոսի Նախասարկաւազի) հաստատեալ նորին Սրբազնութիւն զբնակութիւն իւր եւ զգլխանս ժողովոց ի նորաշէն Առաջնորդարանի:

Գրեաց Տ. Գէորգ Արքեպս. բարեկամին իւրոյ հռչակաւոր Ֆոռատ փաշայի մեծի եպարքոսի զնամակ սրտառուչ եւ ետ բերել զհրաման կայսերական առ ի նուիրել աղքատաց եւ կարօտելոց զտախտակս ի մի բան եւ զատաղձս յարքունուստ եւ յարքունի անտառաց ի պէտս շինութեանց տանց եւ խրճիթաց:

Հաւաքեալ ի խորհուրդ զերեւելիս Հայոց եւ զանդամս ազգ. վարչութեան ետ գրել զկարեւոր թուղթս եւ զինդրագիրս յանուն նորնոր Պատրիարքի Տ. Պօղոս Արքեպս.-ի Թաքթաքեան Պրուսացւոյ եւ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան, զորս առաքեաց ի ձեռն երկուց աշխահական պատուիրակաց Պրուսացւոց ի Կ. Պօլիս առ ի հաւաքել ըստ տնօրէնութեան Պատրիարքարանի զկամաւոր նուէրս ի նպաստ Հայոց Պրուսայու եւ շինութեան դպրոցի եւ Եկեղեցւոյ նոցա: Եւ ձեռնունայն վերադարձան պատուիրակք յետ երկուց ամսոց:

Մինչ յարատեւէր նորին Սրբազնութիւն յայսպիսի ջանս, եւ խորհէր ցղայգ եւ զցերէկ առ ի հայթայթել զմիջոցս ի վերաշինութիւն դպրոցաց եւ Եկեղեցւոյ, հարկ իմն անակնկալ մղեաց զնա յայլ իմն պայքար եւ ի հողածութիւնս:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

ՅԱՂԱԳՍ ՔՆՆԻՉՈՒԹԵԱՆ ԱՀՄԷՏ – ՎԵՖԻԲ ԷՖԷՆԴԻՈՅ

Օգոստ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզ Կայսր Թուրքիոյ յղացաւ խորհուրդ բարի եւ նախանձելի ի սէր եւ ի բարդաւաճումն համայն բնակչաց Օսմանեան աշխարհի եւ ի բառնալ զհարստահարութիւնս եւ զհարստահարիչս: Միանգամայն քննել եւ զվարչական եղանակ համայն երկրին, զկառավարական պաշտօնատունս, զգլխանս, զամենայն պաշտօնեայս եւ զյարարերութիւնս ընդ ժողովրդեան, եւ տեղեկագրել, հանդերձ արտօնութեամբք արձակելոյ ի պաշտօնից զկուսակալս անգամ եւ արկանելոյ ընդ դատաստանաւ:

Կարգեաց եւ առաքեաց զլիազօր քննիչս ի Միջագէտս, յՕսմ. Եւրոպա (Բումէլի), ի Փոքրն Ասիա (Անաթօլիս) առանձին առանձին՝ տուեալ զկարեւոր եւ զլիազօր արտօնութիւնս եւ զհրահանգս քննութեան եւ բարեկարգութեան:

Նշանակեաց զհռչակաւոր եւ զբազմահմուտ Ահմէտ-Վէֆիք էֆէնդիի ի քննիչ (Միւֆէթթիչ) Փոքուն Ասիոյ, որ եւ ձեռնարկեաց ի գործ սկսեալ նախ ի Նիկոմիդիոյ, ի շրջակայիցն եւ ապա ի Պրուսայէ:

Լուաք զբազում ինչ զոր արար Վէֆիք էֆէնդիի ի Նիկոմիդա եւ ի շրջակայն, ամենայն խտուրթեամբ՝ դատապարտելով եւ արձակելով ի պաշտօնից զգաւառապետս պաշտպանեալս եւ զայլս, զորոց զանց արարեալ, համառօտեսցուք աստէն զկարեւոր անցս ինչ եւ զարարս նորա որ ի Պրուսա:

Ի 18ն Հոկտեմբերի (1863) եմուտ այրն այդ ի Պրուսա եւ բռնակեցաւ ի պատուաւոր յարկի ի կառավարական պաշտօնատան մեծի՝ Սէրայ անուանեալ, որպէս նաեւ Հիւֆիւմէթ Գօնագը: Մերժեաց բնակել արտաքս ի տան ուրեք: Կուսակալ նահանգին Խիւտալէն-տիկեարու (Պրուսայու) էր յայն ժամ այրն ողորմելի Ահմէտ-Թէվֆիք փաշայ, որ սկսաւ զողալ առաջի նորա:

Ի յաջորդ առուր ըստ օրինի եւ հանդիսաւորապէս ընթերցու զհրովարտակն կայսերական լիազօր իրաւասութեան եւ իշխանութեան իւրոյ ներկայութեան կուսակալի, բարձրաստիճան պաշտօնէից, դատաւորի, նշանաւոր աւագանուոյ, Առաջնորդաց, եւ Քահանայապետի, հիւպատոսաց, եւ խուռն բազմութեան ժողովրդեան՝ ի հրապարակի Սէրայի հանդերձ թնդանօթաձգութեամբք: Յաւել նա ատենաբանել, յորում պարզեաց զպաշտօն իւր եւ զպարտան կայսերադիրս:

Գլխաւոր սահմանի պաշտօնի իւրոյ էին. Քննել և տնօրինել վրձնականապէս զգործս պաշտօնատանց արքունականաց եւ պաշտօնակալաց. զբողոքս եւ զամբաստանութիւնս զկուսակալաց՝ մինչեւ ցատորին պշտօնեայս. զհարստահարութիւնս եւ զհարստահարիչս անխտիր, բարեկարգել ինքնին եւ անմիջապէս. զքաղաքս, զգլխորայս եւ զճանապարհս, եւս եւ վերանորոգել եւ ապահովել զհռչակաւոր եւ զնուիրական դամբարանս Օսմանեան, զմզկիթս, զբարեգործական հաստատութիւնս, զկամուրջս այլոքին հանդերձ: Ոչ ունկն տուեալ այցելութեանց եւ այցելուաց, ի ձեռն մոնետկաց ազգարարեաց առհասարակ ժողովրդեան տալ ինքեան գրաւոր զխնդիրս եւ զբողոքս, եթէ ունիցին:

Առաջին ջան եւ շնորհ նորա եղեւ զեղջել բազմօք զբանակութիւնս ատաղձեղինաց նուիրելոց Հայոց հրկիզելոց յարքունուստ ի յարքունի անտառաց Իյնէկէօլի, ջնջեալ եւ զանուսս ոմանց յընդհանուր ցուցակէ, որոյ վասն սկսաւ նախ վէճ եւ պայքար ընդ մէջ Նորին Սրբազնութեան եւ Ահմէտ-Վէֆիք էֆէնդիի Քննչի, մինչ ոչ

ոք համարձակէր հակառակել նմա եւ խօսել ինչ: Իսկ Քննիչն էֆէնդի ի միոյ կողմանէ հետեւէր քմահաճոյից իւրոյ, եւ ի միւսմէ ակնածէր ի Գէորգայ Արքեպս. -է եւ երկիցս այցեալ առ սա՝ ջանայր սիրաշահել զսիրտ սորա: Միանգամայն գունդործէր ի գաղտնի լսել զամբաստանութիւն ինչ զԳէորգայ, որպէս լսէր զՅակոբակոսացն Յունաց եւ Պապականաց, զԲահանայապետէ, զկուսակալէ, զայլ եւ այլ պաշտօնէից, զվաճառականաց, զկառավարչաց եւ զայլոց եւ զայլոց, աշտօքիւկ աղբէր նոցա զսարսափ:

Գունդագունդ զիմէր ժողովուրդ աստի եւ անդի, ի քաղաքէ եւ ի գիւղօրէից, եւ հարուածքն ծանրանային ի նորոյ ի վերայ Հայոց, ըստ որում մահմէտական գիւղացիք առեալ յաճախ ի փոխ զգրամբս զազանելիս եւ զճոթեղէնս ի Հայոց վաճառականաց՝ ոչ ազատէին երբեք ի պարտուց: Յաճախ բազումք զրկեալ ի կալուածոց իւրեանց ի սակաւամեայ միջոցի՝ ոչ զերծանէին դարձեալ ի ծանրատոկոս պարտուց եւ ի հարստահարութեանց:

Սկսաւ Ահմէտ-Վէֆիք էֆէնդի առանց օրինաւոր եւ մանրակրկիտ քննութեան եւ դատաստանի՝ արտաքսել զամբաստանեալ պաշտօնեայս, բանտարկել անխնայ եւ պատժել զյանցապարտս, պատառել զպարտամուրհակս, ջնջել զհաշիւս, վերադարձուցանել զգրաւեալ կալածս, տալ տուժել զգրամս յօգուտ զրկելոց, առնուլ զմեծագումար տուգանս աստի եւ անդի՝ յաճախ պատրուակեալ՝ զի զիմադարձ լինին ինքեան եւ ջանան պաշտպանել զանձինս, կամ տան անքաղաքավարութեամբ իմն զպատասխանիս, եւ կամ ի շըրջելն ուրեք տեսեալ է՝ զի զձեռս կապեալ կամ կալեալ են ի յետկոյս, առանց տեսանելոյ զքննիչն:

Զեռնարկեաց ի վերանորոգութիւն Դամբարանին Օսմանայ, ճարտարարուեստ Եէշիլ նամի մղկթի, ճանապարհաց եւ այլոց, հետեւեցաւ բանալ զառուս եւ զընթացս ի ճահճահուտ տեղիս, ի հանքաջերմուկս եւ յայլ տեղիս, բանալ զնոր փողոցս եւ ընդարձակել զգլխաւոր պողոտայս՝ յարգարեալ խճուղեօք, փլուզեալ դռունս եւ զխանութիս ոյր ուրուք եւ իցէ՝ առանց հատուցանելոյ ումեք զգին փոխարէն կամ զվնաս՝ հակառակ տրամադրութեանց օրինաց, զորպէս խանգարեաց ըստ այսմ եւ փլոյց զերկուս խանութիս յազգային կալուածոց Եկեղեցւոյ Հայոց յՈւղուն-հարչը, որոյ վասն փոխանակեաց Գէորգ Արքեպս. նմա զթունդ բանս՝ ցուցեալ եւ պարզեալ զտրամադրութիւնս օրինաց: Այլ ի նանիր:

Բազումք փութացին ի փախուստ ի Մայրաքաղաք ի Կ. Պօլիս:

Յաճախ ծառայէր Ահմէտ-Վէֆիք քմահաճոյից իւրոց եւ եթ: Յրինակ իմն: Յաւուրս միում, յանալնկալ պահու եկն Ահմէտ-Վէ-

Ֆիւք Էֆէնդի յայցելութիւն Տ. Գէորգ Արքեպս. — ի ի տուն պ. Յակոբ Պօտուրեանի՝ Հեւ եւս լրացեալ գոլով շինութեան Առաջնորդարանի: Յետ փոքու միջոցի ոստիկան ոմն երեւ անդր զլաշխատու եւ զսեղանաւոր Սահակ Էֆէնդի Եափրուեան զսիրելին Գէորգայ, որ եւ էր անդամ թէ յաղդային վարչութեան եւ թէ ի նահանգական կառավարական Ժողովի: Անմիջապէս հրամայեաց Ահմէտ-Վէֆիք տանել եւ արձակել ի բանտ զՍահակ, զորմէ ամբաստանեալ են ըստ փոխատուական հաշուոց բողոքանօք գիւղացւոցն Մահմէտականաց: Գէորգ Արքեպս. անմիջապէս զայրացեալ ծանր իմն ակնարկութեամբն, պախարակեաց զնա, եւ ասաց, զի տուն իմ ոչ է պաշտօնատուն կառավարական, եւ յորժամ եկեալ ես առ իս յայցելութիւն, ոչ ներէն դէթ օրէնք քաղաքավարականք բերել քեզ ի տուն իմ զայր ոք եւ աստի առաքել ի բանտ: Փութացաւ Քննիչն Վէֆիք հրամայել, զի ազատ թողցեն զՍահակ: Որպէս եւ եղեւ իսկ:

Ի տեսակցութիւնն որ ընդ Ահմէտ-Վէֆիք Էֆ. Քննիչի համարձակութեամբ իմն եւ անկեղծութեամբ խօսեցաւ Գէորգ Արքեպս. եւ պախարակեաց զապօրէն ընթացս սորա, թէ խարուսիկ են միջոցք, զորս արդիւնաւորէ, որպիսիք առաւել ծանրացուցեն զվիճակ շինականաց, մինչ կարօտին նորա զօրհանապազ դրամոց եւ փոխառութեանց, եւ հարկ էր զի կառավարութիւն հաստատէր կանխաւ զկարեւոր դրամատունս յայլ եւ այլ կեդրոնս ի դաւառս ի պէտս գիւղացւոց եւ այսպէս ազատել զԺողովուրդ ի ձեռաց հարստահարչաց եւ վաշխառուաց: Թէ հարկ անհրաժեշտ է պատրաստել կանխաւ զհմուտ եւ զկրթեալ պաշտօնեայս, գիտնականս եւ փորձառուս եւ նոքօք ապահովել զբարւոք եւ զբարեխնամ կառավարութիւն Ժողովրդեան: Թէ ոչ վայել է առանց օրինական եւ մանրադնին քննութեան պատժել զայս կամ զայն ոք, զրկել զոք յօրինաւոր եւ յարգար պահանջից իւրոց՝ առարկեալ զի առնէ զգիմարարձութիւնըս՝ փոխանակ հնազանդելոյ կոյրդկուրայն համակերպութեամբ:

Եւ թէ ոչ համաձայնի ընդ բարեկրթութեան եւ օրինաց՝ պատառել զհրամանագիրս մեծի եպարքոսի եւ կեդրոնական կառավարութեան՝ չռայեալ զհայհոյութիւնս անվայելուչս պաշտօնական մանաւանդ գիտնական անձանց:

Դարձեալ: Յաւուր միում եւ առթիւ ինդրոյ ատաղձից բաժանելեաց հրկիզելոց գնացեալ էր Գէորգ Արքեպս. առ Քննիչն ի Սէրալ (Էսկի Հէօթիւմէթ-Գօնադր): Տեսեալ Գէորգայ զյամառութիւն եւ զանփորձ ընթացս նորա՝ յետ փոխանակելոյ զծանր ակնարկութիւն խառն ընդ յանդիմանութեան՝ յոտն եկաց եւ կամեցաւ ելանել արտաքս ի սենեկէ, յարկաւ վաղվաղակի Քննիչն, կալաւ զձեռանէ

Գէորգայ, եւ թախանձեաց ներել ինքեան՝ ի նորոյ նստուցեալ ուր էր զառաջինն: Եւ սկսաւ գողցես խօսել զքարոզս, բերեալ զվկայութիւնս յԱւետարանէ: Որում կշռեաց Գէորգ զպատասխանի քաջաբարձար, առարկեալ զանցս խարազանի Փրկչի:

Ներկայութիւն եւ ճակատարաց համարձակախօսութիւն Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի ազդէր բաղձօք եւ սանձէր զՔննիչն՝ ըստ այլ եւ այլ խնդրոց, այլ սակայն ոչ բերէր օգուտս ինչ ի նպաստ եւ ի դարման ազգային աղետիցն, զորոց հարկ էր փութաց հոգալ, մանաւանդ զվերաշինութեանց Եկեղեցւոյ եւ դպրոցաց:

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

ՅԱՂԱԳՍ ԶԱՆԻՅ Տ. ԳԵՈՐԳԱՅ ԱՐԲԵՊՍ.-Ի Ի Կ. ՊՕԼԻՍ, ԵՒ

ՍԱԿՍ ԱՆՅԻՅ ՈՄԱՆՅ ՆԵՐԲՆՈՅ ԵՒ ԱՐՏԱԲՆՈՅ

Յետ ոչ սակաւ վիճարանելոյ եւ մաքառելոյ Նորին Սրբազնութեան Տ. Գէորգայ ընդ դէմ Ահմէտ-Վէֆիքէֆ. Քննչի, միանգամայն տեսեալ զձեռնունայն վերադարձ երկուց պատուիրակացն ի Պրուսա, կամեցաւ ելանել ի Կ. Պօլիս, եւ գտանել զկարեւոր միջոցըս ի նպաստ պիտոյից Հայոց Պրուսայու՝ աջակցութեամբ նորընտիր Պատրիարք Տ. Պօղոսի Եպիսկոպոսի Թաքթաքեան Պրուսացւոյ, որ ընտրեցաւ ի Պատրիարք յՅՈՆ Հոկտեմբերի (1863):

Վասն որոյ խորհրդակցեալ կանխաւ ընդ յառաջաւորաց եւ ընդ ժողովոց Ազգային Գաւառական վարչութեան Հայոց Պրուսայու, յետ տօնելուց զս. Ծնունդ Տեառն, ի 15 Փետրվարի 1864 ամի ել ի Պրուսայէ, եւ ի յաջորդ աւուր նստեալ ի չողենաւ ի Կէմլէյիկէ՝ եհաս ի Կ. Պօլիս, եւ բնակեցաւ ի ծովեզերեայ վարձեալ տան քեռիւրոյ ի Գատրքէօյ: Տեսակցեալ նախ ընդ Տ. Պօղոս Արքեպս.-ի Պատրիարքի, սկսաւ շրջել յայցելութիւնս բարեկամաց իւրոց եւ ծանօթից, ազգայնոց՝ եւ օտարաց, մանաւանդ յոմանց նախարարաց հռչակաւորաց, եւ յականէ Ալի Ծուատ փաշայից, որք չարաչար զրդոեալ զինեալ էին ընդ դէմ Ահմէտ-Վէֆիքի եւ խնդրէին զառիթս ամբաստանութեանց զնմանէ առ ի խորտակել զայրն յանդուգըն եւ անպիտան:

Այսու բարեպառեհ առթիւ տեսեալ Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի զտրամադրութիւնս արանց այսպիսեաց, — մանաւանդ զի խնդրէին նոքա ի նմանէ ամբաստանել ակնյայտնի զԱհմէտ-Վէֆիքէ առաջի համայն նախարարաց եւ հռչակաւորացն արանց ուր եւ պատահես-

ցին — իսկ որ հետաքրքրէին՝ եւ հարցանէին՝ ընդարձակէր սա ղոր գիտէր, միանգամայն պարզէր զվնասակար Զանս՝ ղորս արգելնաւորէր լիազօր Քննիչն այն Փոքուն Ասիոյ:

Առիթ քաջայարմար առեալ զայս նաեւ Ֆուատ եւ Ալի փաշայից, ղեկուցանեն Օգոստ. Սուլթան Ապա-իւլ-Ազիզ Կայսեր զբանս եւ զամբաստանութիւնս Գէորգայ զԱհմէտ Վէֆիքէ, մինչեւ յաջողին զբոսել եւ շարժել զՎեհ. Սուլթան ի բարկութիւն ընդ դէմ լիազօր Քննիչի, եւ հրամայել զաղարեցուցանել եւ յետս կոչել զնա փութով: Որ եւ կատարեցաւ յամսեանն Մարտի (1864):

Յետ այսորիկ ինդրէ Տ. Գէորգ Արքեպս. ի Ֆուատ (Սաղրազամ) եւ յԱլի (Պարիճիյէ) փաշայից բարեխօսել առ Օգոստ. Կայսրն բարեխնամ Սուլթան Ազիզ առ ի շնորհել զգումար ինչ ի նպաստ վերաշինութեան վարժարանի, եւ զգերանս մեծս եւ սինացուս ի պէտս վերակառուցման Եկեղեցւոյ Հայոց Պրուսայու: Որ եւ խոստացաւ կատարել զինդիրս սորա, առաջարկելով յայտնել կանխաւ զքանակութիւն ինդրեալ գումարին եւ գերանաց: Եւ բանիւ բերանոյ ինդրէ զլիսուն հազար (50,000) դահեկան եւ առնու զհաւանութիւնս:

Վասն որոյ ետ Տ. Գէորգ Արքեպս. պատրաստել աստ ի Կ. Պոլիս զինդրագիր սրտաշարժ ի թուրք լեզու, առաքեաց ի Պրուսա, զի ստորագրեսցեն ի նմին քահանայք, իշխանք եւ ոմանք ի Հայոց Պրուսայու, զոր եւ յետս ընկալեալ՝ առաջարկութեամբ (քագրիր) Ազգ. Պատրիարքարանէ տարեալ մատոյց բարձրապատիւ Ալի փաշայի հռչակաւոր նախարար արտաքին գործոց առ ի ներկայացուցանել ըստ օրինական կարգի ի բարեհաճութեան բարեխնամ Կայսեր թուրքիոյ: Եւ այսպէս յաջողեաց Աստուած սմա յամսեանն Յունվարի 1865 թուականի առնուլ ի բարեխնամ Կայսրէ զգումար 50,000 դահեկանաց (կամ 500 ոսկի օսմ.) ի նուէր եւ ի նպաստ կառուցանելի վարժարանի եւ զհրաման հանելոյ զմեծ գերանս ի պէտս Եկեղեցւոյ յանտառիսցն արքունեաց որ յիշնէկէօլ: Եւ ըստացեալ զկարեւոր հրամանագիրս, առաքեաց առ Ազգ. Վարչութիւն Հայոց ի Պրուսա, պատուիրեաց դանձել զգումար ի կառավարական արկղէ Պրուսայու, եւ ձեռնարկել ի շինութիւն վարժարանի: (Յաջողեալ էր պ. Մատթէոս Գապարճեան առնուլ զգումարս զայս ի պետական գանձարանէ, որոյ արկղակայ էր փոքր եղբայր իւր՝ պ. Կարապետ՝ իբր առ ի հասուցանել Առաջնորդարանի Հայոց եւ գործածեալ յանձնական պէտսն, հազիւ Գէորգ Արքեպս. կորդեաց ի յափշտակիչ ձեռաց նորա՝ սպառնացեալ ի յանձնել զատաստանի եւ թիպարտութեան:

